

שימוש בכוחות גרילה לצורכי איסוף מודיעיני בקרב התנועה הפרטיזנית הסובייטית, 1941-1945

המחקר הנוכחי מהווה ניסיון להסיר את מעטה הסודיות שעודו אופף את פעילותה המודיעינית של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, בשנים 1941-1945. מנגנון המודיעין של התנועה נבנה למן יולי 1941, היה לחלק אינטגרלי מקהילת המודיעין והביטחון של ברית-המועצות, ושימש עינה הפקוחה של ההנהגה הסובייטית, הפוליטית והצבאית, לא רק בשטחי ארצו הכבושים, כי אם גם בחבלים אחדים של פולין, סלובקיה, צ'כיה והונגריה. היקף המנגנון היה נרחב, שהרי הוא הורכב ממחלקת המודיעין במטה המרכזי של התנועה הפרטיזנית במוסקבה ומעשרות מחלקות מודיעיניות במטות התנועה, שפעלו ברפובליקות הסובייטיות הכבושות ובגזרות השונות של חזית המזרח ומנו אלפים רבים של קצינים, סוכנים וסייענים.

המחקר ההיסטורי הסובייטי הכיר בעובדה שהתנועה הפרטיזנית שימשה אמצעי בידי ההנהגה הצבאית של ארצה להשגת ידע מודיעיני על אודות האויב, אולם מטעמי סודיות המעיט לעסוק בתופעה זו, ולכן לא הקדיש לה אלא קומץ פרסומים שעברו צנזורה קפדנית. לאחר נפילת המשטר הסובייטי, למן ראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת, גבר עיסוק החוקרים הרוסים בפעילותה המודיעינית של התנועה הפרטיזנית. ברם, גם בתקופה זו לא נכתב ברוסיה ולו מחקר מונוגרפי אחד שבמרכזו המודיעין הפרטיזני הסובייטי, ואילו בפרסומים הכלליים על אודות התנועה הפרטיזנית שראו אור בשפה הרוסית ניכרה היטב הגישה הלא-ביקורתית כלפי הישגיהם המודיעיניים של הפרטיזנים.

באשר להיסטוריוגרפיה המערבית של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, הרי שזו מתמקדת עד היום בפעילותם הקרבית והחבלנית של הפרטיזנים, תוך שהיא מתעלמת כמעט לחלוטין מקיומו ומתרומתו של המודיעין הפרטיזני למאמץ המלחמתי הכולל של ברית-המועצות. רק מקצת החוקרים במערב מתייחסים באופן פרטני ומודע יותר לפעילות המנגנון המודיעיני בתנועה הפרטיזנית הסובייטית, אולם גם הם מקנים חשיבות יתרה לפעילותם הקרבית של הפרטיזנים וממעיטים בערך פעילותם המודיעינית. היקף

התייחסותם למודיעין הפרטיזני נע תמיד בין פסקה אחת לפרק שלם, אך הדיון המדעי בסוגיה זו מעולם לא הבשיל לכדי מחקר מונוגרפי מעמיק.

לפיכך, המחקר הנוכחי הוא עבודה מונוגרפית ראשונה מסוגה בהיסטוריוגרפיה הרוסית והמערבית גם יחד, אשר במרכזה ניצב מנגנון המודיעין של התנועה הפרטיזנית הסובייטית – תהליך התהוותו הארגונית והתפרסותו בשטחי הכיבוש הגרמני, יחסי הגומלין בינו לבין מנגנוני הסיוע של התנועה הפרטיזנית כגון מנגנוני גיוס או לוגיסטיקה, דפוסי הפעולה שלו בכל הנוגע לאיסוף מידע, עיבודו והפצתו, ולבסוף גם תרומתו הממשית לצרכנים השונים בדרג הפוליטי של ברית-המועצות, בקהילת המודיעין והביטחון שלה ובצבא האדום. המרחב הגיאוגרפי של המחקר כולל את שטחי ברית-המועצות שנכבשו בידי הגרמנים ואת הערים בעורף הסובייטי, אשר בהן פעלו מנגנונים פרטיזניים שונים, אך גם את החבלים שבמדינות מזרח אירופה שלתוכם חדרו הפרטיזנים הסובייטיים בשנים 1943-1945.

מקורותיו של המחקר הם בעיקר המסמכים שנוצרו במנגנוניה השונים של התנועה הפרטיזנית הסובייטית. מסמכים אלה נשתמרו באוספי התנועה המצויים כיום בארכיוני המפלגה הקומוניסטית לשעבר ברוסיה, בבלארוס, באוקראינה, באסטוניה, בלטביה ובליתא, וברובם המכריע טרם נחשפו לחוקרים. תוספת משמעותית מהווים המסמכים שמקורם בארכיון "יד ושם" בירושלים ובארכיון הצבאי הגרמני בפרייבורג. החשובים שבהם הם מסמכי המודיעין הצבאי הגרמני, האפּוֹוֶהר, ובכללם דיווחים על המצב בשטחי ברית-המועצות הכבושים, על מצבה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית ופעילותה, לרבות בתחום המודיעיני, וכן על המאבק שניהלו הגרמנים כנגד הפרטיזנים והמודיעין שלהם. מקורות תומכים למידע ראשוני זה שימשו אוספי המסמכים מארכיוני הק.ג.ב לשעבר שפרסמו שירותי הביטחון והמודיעין של רוסיה ואוקראינה, ספרי הזיכרונות של ותיקי התנועה הפרטיזנית הסובייטית וארגוני המודיעין של ברית-המועצות, מחקרים וספרים המתיחסים לפעילות המנגנון המודיעיני של התנועה הפרטיזנית, כמו גם מחקרים אקדמיים, ספרים ופרסומים המספקים רקע היסטורי, גיאוגרפי ודמוגרפי לנושא הנחקר. שיטת ההצלבה בין החומרים המדוברים היה בה כדי לפתור במידה ניכרת את בעיית הנגישות למקורות ברוסיה, שעודה מעיבה על חקר תולדותיה של התנועה הפרטיזנית הסובייטית, ולמלא את מרבית הלקונות הקיימות באוספי המסמכים הפרטיזניים, שמקורן באובדן מסמכים, בנוהלי דיווח לקויים, בסילוף עובדות מכוון ובשכחה.

מהמחקר עולה בבירור, כי נסיבות וגורמים רבים תחמו את מרחב פעילותו הגיאוגרפי של המודיעין הפרטיזני ואת "מרחב היכולות" שלו, עיצבו את מבנהו ואת דרכי פעולתו, וסופם שקבעו את רמת

הישגיו המבצעיים. מבין אלה ראוי לציין בראש ובראשונה את הנתונים הטופוגרפיים של שטחי הכיבוש הגרמני במערב התיכון של ברית-המועצות ובצפון-מזרח סלובקיה, אשר הטיבו עם הפרטיזנים ואפשרו את התבססותם ואת שרידותם לאורך זמן. כן נודעה השפעה חיובית למאמץ הרב שהשקיע המטה הפרטיזני המרכזי במוסקבה בפיתוח הזרוע המודיעינית שלו, בהיבטים הארגוני והמקצועי גם יחד. מאמץ זה כלל את כינונו של פיקוד המודיעין הפרטיזני בעל הרמות האסטרטגית, האופרטיבית והטקטית; את פריסתם של קציני איסוף בשטחים נרחבים; את אימוץ עקרונותיה ודפוסי פעולתה של קהילת המודיעין והביטחון הסובייטית וניסיון עקבי להנחילם ללוחמים בשטח; ואת רתימתם של קציני הצבא והמודיעין למאמץ ההדרכה המודיעינית של הפרטיזנים ולפעילות האיסוף המעשית שלהם בעורף האויב. בלא ההישגים שנרשמו בכל אחד מהתחומים הללו הייתה פעילותה המודיעינית של התנועה הפרטיזנית הסובייטית לא יותר מאוסף אקראי של מבצעים חסרי מטרה ברורה ותועלת ממשית.

מצד שני, הרי הייתה שורה של נסיבות וגורמים בעייתיים, אשר השפיעו לרעה על תהליך התהוותו הארגונית והתפתחותו המקצועית של המודיעין הפרטיזני הסובייטי, ולכן פגמו ביכולתו לממש את ייעודו. הבולטים שבהם היו מאפייניהן הטופוגרפיים והאקלימיים של רבות מזירות הפעולה הפרטיזניות, אשר לא היו כה נוחים למאבק הגרילה כמו במערב התיכון של ברית-המועצות או בסלובקיה; יחסה של אוכלוסיית השטחים הכבושים לפרטיזנים הסובייטים ולמאבקם, שהיה תדיר שלילי או אדיש, ונכונותה של אותה אוכלוסייה לסייע לכובשים, לרבות במאבקם נגד הפרטיזנים; רמת הפיתוח הירודה של טכנולוגיות התקשורת, התובלה והאיסוף המודיעיני שעמדו לרשות הצבא והמודיעין הסובייטיים ועברו בירושה לתנועה הפרטיזנית; ולבסוף גם חולשתה הכללית של קהילת המודיעין והביטחון הסובייטית, אשר הייתה מסוגלת להושיט לפרטיזנים סיוע מבצעי וחומרי מוגבל בלבד, שלא תמיד תאם את הרמה המקצועית או הטכנולוגית הנדרשת. תפקודו היעיל של מערך המודיעין וביטחון הפנים הגרמני מצטייר אף הוא כגורם שהקשה מאוד על פריסתה של תשתית המודיעין הפרטיזני ועל פעילותה.

לצד גורמים ונסיבות אלה, אשר פעלו מחוץ לתנועה הפרטיזנית, ניתן להבחין בשורה של גורמים פנימיים, כלומר מתוך התנועה עצמה, אשר גם להם נודעה השפעה שלילית על תפקודה של תשתית הגרילה הסובייטית בתחום המודיעין. הראשון, והחשוב שבהם, הוא שיטת הניהול שיישמה התשתית משחר ימיה ועד לפירוקה בתום הכיבוש הגרמני. הייתה זאת שיטה מבולבלת של סמכויות חופפות, שהוענקו בו-בזמן למספר גורמים במפלגה הקומוניסטית הסובייטית, בצבא האדום ובקהילת המודיעין והביטחון של ברית-המועצות.

שרשראות הפיקוד הנפרדות שלהם לא רק שיתפו פעולה זו עם זו, כי אם גם התמודדו זו בזו – לעתים אף באמצעים אלימים – וכך יצרו בתוך המערכת מצב שגבל לא פעם בתוהו ובוהו, והקשה מאוד על הפרטיזנים לממש את יעדיהם המבצעיים – הקרביים, החבלניים וכמובן גם המודיעיניים. הקושי במימוש היעדים הללו נבע גם מכך שמנגנוני התנועה הפרטיזנית הסובייטית, שנועדו לסייע לפעילות בעורף הגרמני – הגיוס, ההכשרה, הקשר והלוגיסטיקה – נפגעו בעצמם מנסיבות ומגורמים שונים שבתוך התנועה ומחוצה לה, ולכן לא מימשו את ייעודם במלואו. נראה כי החמור ביותר היה מצבו של מנגנון הקשר הפרטיזני, שלא התפתח עד לסיום שליחותם של הפרטיזנים הסובייטיים במזרח אירופה, בראשית מאי 1945.

הנה כי כן, בהשפעתם המשולבת של הנסיבות והגורמים האמורים התהווה בשנתו הראשונה של הכיבוש הגרמני מעין פרוטו-גרעין של התשתית המודיעינית העתידית, שהתמקם ברוסיה גופא, בסמיכות לחזית שהייתה אז קרובה מאוד למוסקבה. למן המחצית השנייה של 1942 ועד אמצע 1943 לערך התגבש והתעבה הגרעין הגיאוגרפי הקבוע של המודיעין הפרטיזני, אשר התפרס בין המחוזות לנינגרד ופסקוב בצפון-מערבה של רוסיה לבין הגדה השמאלית של נהר הדנייפר באוקראינה. בתוך כך, התשתית הצפופה ביותר של המודיעין הפרטיזני פעלה בשטחה של בלארוס, במזרח הרפובליקה ובצפון-מערבה. לעומת זאת, ברצועת הספר שנותרה מחוץ לגבולות גרעין זה – בחבל קרליה, בזירה הבלטית, בדרום-מערב בלארוס, במערב אוקראינה, במולדביה ובדרומה של רוסיה – הייתה נוכחותו של המודיעין הפרטיזני דלילה בהרבה, עד כדי אי-נוכחות כמעט מוחלטת בגזרת החוף של הים הבלטי ולאורך הגבול עם פינלנד, פולין, סלובקיה, הונגריה ורומניה. החל מהמחצית השנייה של 1943, עם כניסת הצבא האדום לגדה הימנית של נהר הדנייפר ושחרור האזורים שבצפון-מערב רוסיה, שינה הגרעין הגיאוגרפי של המודיעין הפרטיזני את צורתו, התכנס אל תוך שטחה של בלארוס ובסוף קיץ 1944 חדל להתקיים. בטרם ירד המסך על פועלו, הוא הספיק עוד לשלוח את זרועו לעבר פולין וסלובקיה, במטרה לכונן במקום גרעין גיאוגרפי חדש, אולם פרויקט זה נכשל עד מהרה, בעקבות כישלונה הכללי של הפעילות הפרטיזנית הסובייטית במזרח אירופה.

"מרחב היכולות" של המודיעין הפרטיזני התהווה אף הוא בהדרגה, בהשפעת הגורמים והנסיבות שנמנו לעיל. תחילה לא נהנתה התשתית המודיעינית העוברית של הפרטיזנים אלא מיכולת איסוף מוגבלת, שבמסגרתה עשתה שימוש – מצומצם בהיקפו וזהיר מאוד – במודיעין השדה הבסיסי, היינו בסוורים רגליים, בתצפיות ובתשאול של האוכלוסייה המקומית. רק למן המחצית השנייה של 1942 – כלומר, במקביל להתגבשות הגרעין הגיאוגרפי הקבוע שלו – החל המודיעין הפרטיזני לכלול גם את המודיעין

האנושי במרחב יכולותיו. שנת 1943 ציינה מעבר של תשתית האיסוף הפרטיזנית על שתי זרועותיה, מודיעין השדה והמודיעין האנושי, אל שלב הפיתוח המואץ. כמעט בכל כוח פרטיזני נבנו חוליות של מודיעין השדה, רשתות הסוכנים והסייענים כיסו את פני השטחים הכבושים, ותוך כדי כך קלטו אל שורותיהן חברים חדשים במספרים הולכים וגדלים.

ואולם, רמתה המקצועית הכללית של התשתית נותרה נמוכה למדי. בדרגי השטח הורכבה שרשרת הפיקוד שלה בעיקר מקציני מודיעין צעירים, בוגרי מוסדות ההכשרה של התנועה הפרטיזנית או "יבוא" מקהילת המודיעין והביטחון הסובייטית. דלות הידע המקצועי והניסיון המבצעי המועט אילצו אותם לנהוג משנה זהירות ולהעדיף פעולות פשוטות על-פני מהלכים מבצעיים מורכבים ועתירי סיכונים. במקביל לכך, מחסור חמור באמצעי איסוף חיוניים, כמו גם פריסתו הרחבה של מערך ביטחון הפנים הגרמני ויעילותו הרבה, הגבילו את פעילותם המודיעינית של הפרטיזנים בעיקר לאזורים הכפריים שבקרבתם שכן בסיסם. כאן, במרחקים שלא עלו על 30 קילומטרים מהבסיס, פעלו חוליות מודיעין השדה שלהם וכאן גם גויסו סוכניהם וסייעניהם. רוב רובם של אותם סוכנים וסייענים היו, אפוא, איכרים ופועלים בעלי השכלה מעטה, או, במקרה הטוב, עובדים זוטרים במוסדות המקומיים של מנהל הכיבוש.

כללו של דבר, מנגנון המודיעין שפעל בשורות התנועה הפרטיזנית הסובייטית בשנים 1941-1945 התגלה כגוף חלש למדי מבחינה מקצועית, שעמד במידה חלקית בלבד במשימות שלשמן הוקם. פעילותו כגוף המסייע לצבא האדום, הצרכן העיקרי שלו, לא הניבה הצלחות בעלות משמעות אסטרטגית, ואילו ברמה האופרטיבית של אירועי המלחמה הוגבלו הצלחותיו לשני תחומים בלבד, מיפוי תשתיותיו הצבאיות הנייחות של האויב ומתן תחזית מטאורולוגית; ולזירה גיאוגרפית אחת – שטחי ברית-המועצות המערביים בגבולות ספטמבר 1939. בתוך כך, דומה כי הליקוי החמור ביותר של המודיעין הפרטיזני בתחום האיסוף הצבאי – שמקורו היה באי-נגישות למוקדי קבלת ההחלטות בצבא הגרמני ובחולשת המחקר המודיעיני – הוא חוסר יכולת לספק לצרכנים מידע והערכות בדבר כוונות האויב, תוכניותיו והאופן שבו הוא עשוי לפעול. בשל ליקוי זה נקלע לעתים הצבא האדום, בתנאי הלחימה האינטנסיבית בחזית, למצבי הפתעה שבגינם הוא ספג אבדות כבדות. יודגש כי מצבים קטלניים אלה לא נוצרו רק בשלכיו הראשונים של הכיבוש, אלא גם לקראת סיומו, במקומות כדוגמת הגבול הרוסי-אסטוני או מחוז מינסק, שנחשבו למוקדי הפעילות של הפרטיזנים ושל המודיעין שלהם.

תרומת המודיעין הפרטיזני להנהגה הפוליטית של ברית-המועצות ולקהילת המודיעין והביטחון הסובייטית מצטיירת כרבה ומועילה יותר, בעיקר בכל האמור באיסוף המידע על אורחות החיים בשטחים הכבושים, על המצב הכלכלי והחברתי בשטחים הללו, כמו גם על מבנהו של מנגנון הכיבוש ועל התנהלותו השוטפת. אולם, הצרכנים הפוליטי והמודיעיני ניזוקו גם הם, במידה זו או אחרת, מהליקויים שנתגלעו בפעילותם המודיעינית של הפרטיזנים, ובראש ובראשונה מחוסר הגישה שלהם למוקדי קבלת ההחלטות בצד הגרמני.